

Michał Głuszkowski

(Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, Polska)

Recenzja: W. Lipiński (red.), *Lipowanie. Kultura religijna naddunajskich staroobrzędowców*, Warszawa 2015, 384 s. + il.

Review: W. Lipiński (red.), *Lipowanie. Kultura religijna naddunajskich staroobrzędowców*, Warszawa 2015, 384 s. + phot.

Streszczenie: Recenzja pracy zbiorowej będącej efektem badań terenowych prowadzonych przez grupę młodych badaczy z Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem Wojciecha Lipińskiego. W pracy poruszane są różne aspekty funkcjonowania mniejszości etnokonfesjonalnej, jaką są starowiercy-Lipowanie na Ukrainie

Słowa kluczowe: staroobrzędowcy, Lipowanie, tożsamość, badania terenowe, mniejszość etniczna, kultura, religia

Summary: Review of a collective work written as a result of field research conducted by a group of young researchers from University of Warsaw under Wojciech Lipiński's supervision. The texts are devoted to various aspects of life of an ethno-confessional minority, the Lipovans in Ukraine.

Key words: Old Believers, Lipovans, identity, field research, ethnic minority, culture, religion

Staroobrzędowcy są jedną z największych, jeśli nie największą spośród słowiańskich społeczności emigracyjnych. W dodatku jest to diaspora trwająca nieprzerwanie od II poł. XVII w. Ponad trzy i pół wieku, które upłynęły od momentu rozłamu w Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, zaowocowały powstaniem większych i mniejszych wspólnot starowierskich na terenie Rosji, krajów ościennych, a także w dużo bardziej odległych regionach, jak obie Ameryki czy Australia. Poszczególne fale emigracji staroobrzędowców należy z pewnością zaliczyć do najpoważniejszych przemieszczeń ludności słowiańskiej w historii. W samym XVIII w. Rosję opuściło ponad milion przedstawicieli tej grupy wyznaniowej (Зеньковский 2006: 42). Mimo dużego zróżnicowania wewnętrznego, wynikającego z podziału na szereg grup (ros. *толки* i *согласия*), wszystkie wspólnoty staroobrzędowe na świecie łączy postawa religijna polegająca na braku akceptacji reform wprowadzonych przez patriarchę Nikona. Są to więc mniejszości o charakterze konfesjonalnym, a poza Rosją – etnokonfesjonalnym.

Starowierska diaspora w Budziaku – regionie południowo-zachodniej Ukrainy zaczęła formować się w XVIII w., ale napływ kolejnych przedstawicieli tej społeczności trwał również w kolejnym stuleciu (Пригарин 2010: 92–93). Pochodzenie używanego w odniesieniu do nich etnonimu Lipowanie nie jest jasne, ponieważ może ono wynikać zarówno z obecności lipowych lasów, rosnących w pobliżu staroobrzędowych osad (por. Pastuszewski 2011: 13–14), jak i ze zniekształcenia nazwy Filiponi (także Filipowanie) (por. Безодов 2016). Migracyjne plany staroobrzędowców przemieszczających się w kierunku południowym w celu osiedlenia nad limanem Dniestru i w delcie Dunaju

współgrały z zamiarami księcia G. Potiomkina, który dążył do zaludniania Kraju Noworosyjskiego (Пригарин 2010: 84–85).

Podobnie jak inne wspólnoty staroobrzędowe na świecie, również licząca ok. 25 tys. osób diaspora w Budziaku była przedmiotem badań przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych. W 2010 i 2011 r. ekspedycje antropologiczne w tej społeczności przeprowadziła grupa młodych badaczy z Uniwersytetu Warszawskiego kierowana przez Wojciecha Lipińskiego. Efektem ich badań jest obszerna, bo licząca niemal 400 stron monografia zbiorowa *Lipowanie. Kultura religijna naddunajskich staroobrzędowców*. Na tom składa się 13 artykułów, w których poruszone zostały różne aspekty funkcjonowania lipowańskiej wspólnoty w delcie Dunaju, a także kwestie metodologiczne związane z prowadzonymi tam badaniami. Z otwierającego zbiór tekstu W. Lipińskiego możemy dowiedzieć się, że mimo solidnego przygotowania do wyprawy, które obejmowało m.in. doskonalenie znajomości języka rosyjskiego, używanego przez badaną społeczność, a także kwestie realizacyjne, zastana na miejscu rzeczywistość w znacznym stopniu zaskoczyła uczestników projektu i zmusiła ich do pewnego przeformułowania głównych kierunków eksploracji. Z oczekiwaniami rozminęło się przede wszystkim przewidywane wcześniej podejście Lipowan do tradycji i obyczajów – ich postawy względem ubioru, zachowania czy stosowania używek nie były tak rygorystyczne, jak można było wcześniej przypuszczać na podstawie literatury. Dzięki elastyczności stosowanej metodologii badań jakościowych zespołowi W. Lipińskiego udało się dostosować do odbiegających od stereotypów zachowań, a przeprowadzenie wywiadów również z przedstawicielami innych grup etnicznych, należących do najbliższego otoczenia starowierców z Budziaku, pozwoliło na odnalezienie także innej perspektywy opisu badanej społeczności.

O poważnym podejściu warszawskich etnologów do badań tożsamości etnokonfesjonalnej starowierców nad Dniestrem i Dunajem świadczy zaangażowanie przez nich do udziału w projekcie Aleksandra Prigarina z Uniwersytetu I. Miecznikowa w Odessie, specjalisty w zakresie historii i kultury Lipowan, a także animatora wielu przedsięwzięć kulturalno-naukowych, które wielokrotnie owocowały udaną współpracą starowierskiej społeczności Budziaku z naukowcami. W obszernym 50-stronicowym artykule opisał on ewolucję lipowańskiej wspólnoty i specyfikę jej kultury, dzięki czemu kolejne teksty zostały osadzone w odpowiednim kontekście historycznym i społecznym, a ich autorzy mogli skupić się na kwestiach szczegółowych. Na przykład, Monika Jankowska podobnie jak A. Prigarin zajęła się problemami tradycji i historii, lecz w ściśle określonym wymiarze – pamięci zbiorowej okresu sprzed II wojny światowej. Na podstawie informacji zebranych w wywiadach z informatorami autorce udało się scharakteryzować kilka najważniejszych wątków, powtarzających się w kolejnych narracjach: warunków życia przed wojną, ówczesnych tradycji, a także pochodzenia Lipowan, dziejów ich wsi i relacji z innymi grupami etnicznymi. Podobny charakter miał również tekst Patryka Zakrzewskiego, który zajął się późniejszym okresem w historii budziackiej wspólnoty staroobrzędowców, a mianowicie czasami ZSRR. Oprócz nawiązań do życia kołchozowego, głównym motywem narracji na temat epoki radzieckiej były kwestie związane z ateizacją, co w wypadku społeczności, której tożsamość jest ukonstytuowana wokół religijnego rdzenia, było szczególnie dotkliwym doświadczeniem i nie mogło pozostać bez wpływu na inne aspekty lipowańskiej codzienności. P. Zakrzewski odnotował przerwanie ciągłości

etnokonfesjonalnej transmisji pokoleniowej, a także zmiany w obyczajowości i systemie wartości. Paradoksalnie, życie kołchozowe i lata ZSRR, które przyczyniły się do rozpadu tak wielu elementów „lipowańskości”, przez niektórych informatorów są dziś gloryfikowane, jako najlepszy okres w dziejach wsi. Kolejne dwa teksty stanowią swoistą kontynuację wspomnianej wyżej problematyki. Emilia Piechowska opisała zmiany społeczno-religijne w kontekście ram i granic całej wspólnoty, natomiast Julia Szawieł podjęła próbę zdefiniowania „lipowańskości” na podstawie wypowiedzi młodych mieszkańców starowerskiej wsi Murawlowka. Badania pokazują, że choć wciąż istnieje pewna wspólna część tożsamości grupowej, niepodlegający dyskusjom rdzeń, to coraz więcej miejsca zajmuje jego otoczka, która ma wiele indywidualnych wymiarów, a sam fakt bycia Lipowanem dla poszczególnych informatorów znaczy co innego.

Na zmienność i negocjowalność elementów kulturowych w wymiarze religijnym zwrócił uwagę Rafał Rukat. Jego obserwację dotyczą stosunku staroobrzędowców z nad Dunaju do nabożeństw, parafii jako wspólnoty, duchownych i ich pomocników. Pozycja danej osoby w społeczności warunkuje jej postawy wobec tradycji i religii, np. kobiety pełniące służbę na *kliriosie*, czyli na podwyższeniu w przedniej części świątyni w pobliżu ikonostasu, w wywiadach przywoływały opis nabożeństw z przeszłości w celu krytyki stanu obecnego, podczas gdy przedstawiciele młodego pokolenia różnice te konstatują jako fakt, nie przejmując się zbytnio zachodzącymi zmianami.

Tematem rozważań Anny Jurkiewicz były praktyki religijne odnoszące się do cielesności lub angażujące ciało, a więc m.in. gesty, pokłony, ubiór, nakazy odnośnie wyglądu zewnętrznego, a także nakazy i zakazy wartościujące ciało. Nieco mylący może być tytuł niniejszego tekstu, w którym użyty został termin „ucieleśnienie”, co w odniesieniu do chrześcijańskich praktyk religijnych w pierwszej kolejności wywołuje skojarzenia nie z ubiorem czy gestami, ale z Chrystusem, którego postać i bogocześnictwo nie były tematem artykułu.

Jako jeden z przejawów ucieleśnienia A. Jurkiewicz potraktowała także kult ikon, który stanowił temat rozważań w artykule Agnieszki Zarzyńskiej. Staroobrzędowcy z Budziaku opowiadali nie tylko o roli ikon w ich kulturze religijnej, ale także o procederze ich kradzieży i handlu nimi. Bardzo wartościowy poznawczo wydaje mi się obszerny fragment zatytułowany „definiowanie staroobrzędowej ikony”, poświęcony de facto obrazowi ikon w świadomości badanej wspólnoty.

Aleksandra Reczuch zajęła się omówieniem zwyczajów pogrzebowych Lipowan. Punktem wyjścia do analizy było umiejscowienie materiału zebranego podczas badań terenowych w szerszym kontekście teoretycznym religijności wschodniej oraz śmierci w wymiarze kulturowym. Informacje pochodzące z wywiadów zostały uporządkowane według etapów całego obrządku, od przygotowań, poprzez nabożeństwo i pochówek, do form wspominania zmarłych.

Z kolei Marta Rutkowska objęła badaniami zjawisko z pogranicza antropologii kulturowej i językoznawstwa – odzwierciedlenie przemian tożsamości grupy w systemie antroponimicznym. Omówione zostały zarówno oficjalne antroponimy, czyli imiona i nazwiska, jak i nieoficjalne przydomki oraz przezwiska wraz z ich społecznymi funkcjami.

Ostatnie dwa artykuły w tomie dotyczyły relacji Lipowan z innymi grupami religijnymi. Olga Rodak opisała problem tworzenia i podtrzymywania granic

międzywyznaniowych oraz życie sąsiedzkie staroobrzędowców i prawosławnych, natomiast Rafał Kłeczek dokonał charakterystyki postaw członków lipowańskiej społeczności wobec wyznawców różnych nurtów protestantyzmu. Wywołana w sytuacji wywiadu refleksja na temat innych wspólnot wyznaniowych wiązała się często z porównaniami z własną religią pod względem surowości zasad lub stylu przyjętego życia wiernych.

Opracowanie pod redakcją W. Lipińskiego jest cenną pozycją nie tylko w zakresie badań wspólnoty starowierców w Budziaku. Ze względu na wieloaspektowe podejście do problemów tożsamości i kultury religijnej zamieszczone w tomie rozprawy mogą być interesującym punktem odniesienia dla badań staroobrzędowych społeczności w innych krajach. Czytając większość tekstów można odnieść wrażenie, że strona teoretyczna zdominowała zebrany przez uczestników projektu materiał terenowy, podczas gdy to on powinien znaleźć się w centrum uwagi ze względu na swoją niepowtarzalność. Niemniej w wielu artykułach możemy znaleźć obszernie fragmenty wypowiedzi informatorów, które stanowią o wartości recenzowanego zbioru.

Literatura:

Pastuszewski S., 2011, *Lipowanie*, „Świat Inflan” nr 6, s. 13–16.

Безгодов А., 2016, *Староверы-безпоповцы Придунавья*, <http://aleko.starobrad.info/2008/01/11/starovery-bezpopovcy-pridunavya/> [21.12.2016].

Зеньковский С., 2006, *Русское старообрядчество*, Москва.

Пригарин А., 2010, *Русские старообрядцы на Дунае. Формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв.*, Одесса-Измаил-Москва.